Գ. ԼԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

ԸՍՏ ԴԱԹՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ

ՀԱՑ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԷՍ

ՏՊԱՐԱՆ «ՑՈՒՍԱԲԵՐ»

ԳԱՀԻՐԷ

1942

L'ARMENIE ET LA CAUSE ARMENIENNE
D'APRÈS LES TRAITÉS

PAR **KAPRIEL LAZIAN**

TABLE DES MATIÈRES

1. Introduction 3
2. Traité Franco-Persan (4 Mai 1807) 7
3. Traité Russo-Persan de Gulistan (12 Octobre 1813) 7
4. Traité Russo-Persan du Turkmentchai (2-10 Fevrier 1828) 8
5. Traité Russo-Turc d'Adrinople (2-14 Sept. 1829) 8
6. Traité Russo-Turc de San-Stéfano (19 Fevrier 1878) 9
7. Traité Anglo-Russe (18-30 Mai 1878) 9
8. Traité défensif Anglo-Turc, dit le Chypre (4 Juin 1878) 10
9. Extraits des procès-verbaux du traité de Berlin 11
10. Traité de Berlin (1-13 Juillet 1878) 14
11. Déclaration du Patriarche Varjabédian 15
12. Traité de Paris et les réformes (30 Mars 1856) 27
13. Mémorandum des grandes Puissances et la réponse d'Abidin pacha. 29
14. Mémorandum des 6 Grandes Puissances à la Sublime Porte (7 Sept. 1880) 33
15. Mémorandum de la Sublime Porte (3 Octobre 1880) 41
16. Mémorandum des ambassadeurs de France, de Russie et d'Angleterre (Mars 1895) 43
17. Mémorandum de la Sublime Porte (3 Juin 1895) 61
18. Mémorandum des ambassadeurs d'Angleterre, de France, de Russie à la Sublime Porte (14 Octobre 1895) 62
19.-20. Déclaration du congrès des éléments d'opposition de l'Empire Ottoman (27-29 Decembre 1907) 64
21. Accord entre l'Ittihat et le parti Dachnag au sujet de la constitution ottomane (24 Août 1909) 71
22. Accord Russo-Turc au sujet des réformes dans les vilayets orientaux (6 Janvier 1914) 72

23. Alliance Germano-Turque (6 Août 1914) 77
24. Accord secret Franco-Anglo-Russe concernant la Turquie (Avril-Août 1916) 78
25. Décret du gouvernement Kérensky concernant l'Arménie (26 Avril 1917) 79
26. Résolulion du congrès des Soviets concernant la question des nationalités (20 Jnin 1917) 79
27. Déclaration du gouvernement russe au sujet des droits des minorités (25 Sept. 1917) 0
28. Participation des Arméniens à la Grande Guerre 81
29. Comité de Transcaucasie (9 Mars 1917) 82
30. Seïm de Transcaucasie et les pourparlers de Trébizonde (27 Novembre 1917) 83
31. Déclaration du gouvernement soviétique au sujet des droits des nationalités de Russie (2-15 Novembre 1917) 92
32. Armistice de Brest-Litovsk (2-15 Décembre 1917) 93
33. Décret du gouvernement Soviétique concernant l'Arménie (30 Décembre 1917) 93
34. Les 14 points du président Wilson (8 Janvier 1918) 95
35. Traité de Brest-Litovsk (3-17 Mars 1918) 95
36. Traité complémentaire de Brest-Litovsk (3 Mars 1918) 96
37. Conférence de Batoum (11 Mai 1918) 97
38. Ultimatum turc à la délégation Transcaucasienne (26 Mai 1918) 99
39. Acte de l'Indépendance de la Géorgie (26 Mai 1918) 101
40. Acte de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1 18) 103
41. Accord Germano-Géorgien (28 Mai 1918) 104
42.-43. Traité Turco-Géorgien (4 Juin 1918) 105
44. Traité Turco-Arménien de Batoum (4 Juin 1918) 108
45 Conseil de l'Arménie 110
46. Protestation soviétique auprès de la Turquie au sujet du traité de Brest-Litovsk (20 Sept. 1918) 114
47. Armistice de Moudros (30 Octobre 1918) 117
48. Acte de non-reconnaissance du traité de Brest-Litovsk par l'U. R S. S. (13 Novembre 1918) 118
49. Décret soviétique de non-reconnaissance de l'indépendance de la Géorgie (24 Decembre 1918) 118
50. Traité d'amitié Anglo-Persane (9 Août 1919) 119
51. Mémorandum des délégations Arméniennes à la Conférence de la Paix (12 Fevrier 1919) 120

52. Guerre Arméno-Géorgienne et des accords 121
53.-54. Traité entre les Républiques de Géorgie et d'Arménie (3 Novembre 1919) 124
55. Acte de l'Union et de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1919) 125
56. Reconnaissance de l'Indépendance de l'Arménie par les Alliés (19 Janvier 1919) 132
57. L'Arménie et le gouvernement de Dénikin 133
58. L'Arménie et le Pont 133
59. L'Arménie et des pourparlers avec le gouvernement d'Azerbaïdjan 134
60. Accord d'amitié Arméno-Kurde (20 Novembre 1919) 139
61. Révolte communiste en Arménie 140
62. Mandat de l'Arménie 143
63. Mission militaire Américaine, rapport du général Harbord 145
64. Président Wilson et le Sénat Américain 152
65-6 Traité de Sèvres (10 Août 1920) 158
67. Pourparlers entre Moscou et l'Arménie 168
68. La région du Karabagh et l'Arménie 172
69. Mémorandum de l'ambassadeur Gerard au sujet de l'Arménie 173
70. Discours du représentant d'Angleterre à Erivan 176
71. Liste des représentants diplomatiques de l'Arménie en étranger 178
73.-75. Guerre Arméno-Tnrque (des mémorandums) 188
76.-77. Armistice d'Alexandropole 194
78.-79. Accord d'Alexandropole (2 Décembre 1920) 204
80. Soviétisation de l'Arménie (Accord Dro-Legrand) 2 Décembre 1940 206
81. Accord Russo-Turc de Moscou (16 Mars 1921) 208
82. Accord commercial entre l'Arménie, la Géorgie et l'Azerbaïdjan (2 Juin 1921) 211
83. Pacte des 4 Républiques Caucasiennes (10 Juin 1921, Paris) 212
84. Traité Russo-Turc de Kars (13 Octobre 1921) 213
85. Accord Franco-Turc (20 Octobre 1921) 217
86. Projet du Foyer National (21 Sept. 1921) 218
87. Traité de Lausanne (24 Juillet 1923) 220
88. Question d'installation des refugiés arméniens 222
89. Proposition d'un don pour la liquidation définitive des

questions arméniennes (H. H. Asquith. Stanley Baldwin) 223
90. Fédération Transcaucasienne (11 -12 Mars 1922) 228
91. Pacte de la Confédération Caucasienne (14 Juillet 1934) Bruxelles) 228
92. La constitution de l'U. R. S S. (26 Novembre 1936) 230
93. Des traités entre l'U. R. S. .S et la Turquie 231
94. Recensement du peuple arménien 234
95. Bibliographie (en arménien). 253
96. Table des matières 261
97. Bibliographie (en français et en anglais)
98. L'Arménie (carte géographique d'après les traités)

L'ARMÈNIE ET LA CAUSE ARMÉNIENNE

(BIBLIOGRAPHIE)

HISTOIRE - LITTÉRATURE

J. Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris. 1918.
» Essai sur les Nationalités (les Arméniens), Paris, 1917.
» Etude sur la Turquie. Paris, 1918, p. 233.
» Recherches sur les origines des peuples du Caucase.
» Les stations préhistorique de l'Alagheuz.
» Mission scientifique au Caucase, 2 volumes.
» Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe.
» Manuel de numismatique orientale. 1923. p. 200.
Fr. Nansen. L'Arménie et le Proche-Orient, Paris, 1928.
F. Macler. La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire, Paris, p. 227.
» Autoure de l'Arménie, Paris, p. 236.
» Petite bibliothèque arménienne, publiée sous la direction de F. Macler, 10 volumes.
C. Schlumberger. L'Epopée Bysantine, 3 volumes, 1896, 1900, 1905.
Victor Langlois. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1881, 421 p. 2 vol.
J. Lament, L'Armenie, entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête Arabe jusque en 886, Paris, 1919.
Fr. Tournebez, Histoire, politique et religieuse de l'Arménie, Paris p.827.

N. Yorga, Brève histoire de la Petite-Arménie, Paris, 1920.
Colonel Brémond, Notes historiques et géographiques sur l'Arménie, Le Caire, 1918, p. 171.
Edouard Dulaurier, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l'église arménienne orientale, Paris, 1857, p. 186.
P. Léon Alichan, Sissouan, L'Arméno - Cilicie. Déscription géographique et historique, Venise, St. Lazar, p. 540.
M. Ormanian, Le Vatican et les Arméniens, Rome, 1873, p. 307.
» L'Eglise arménienne, son régime, son présent, son histoire, sa doctrine, sa discipline, sa liturgie, Paris, 1910, p. 192.
J. Sandaldjian, Histoire documentaire de l'Arménie des temps du paganisme, 2 vol.
K. Basmadjian, Histoire moderne des arméniens (1375—1916), Paris, 1917, p. 174.
» La Cilicie, son passé et son avenir, Paris, 1919 p. 48.
Noël Dolens et A. Khatch., Histoire des anciens Arméniens, 1917, p. 226.
Kévork Hesrob, L'Arménie.
N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basil I (extrait de «Byzantion»).
A. Tchobanian, La France ef le peuple arménien (conférence) Paris, p. 39.
» Chants populaires arméniens, Paris, p. 268.
» Les Trouvères Arméniens, Paris, 1906, p. 297.
» Poèmes Arméniens, Paris, 1908, p. 263.
» La roseraie de l'Arménie, 3 vol.
Franz Werfel, Les 40 Jours de Moussa-Dagh.
Henri Bordaux, Antarame de Trébisonde.
A. Navarian, Anthologie des poètes arméniens, 1918.
A. Aharonian, Vers la libérté. L'abime.
» Dans les ténèbres.
R Zartarian, Clarté nocturne, Paris, 1913.
Chirvanzadé, L'Artiste, Paris, »
» La Possédée, Paris »
Minas Tcheraz, Poètes arméniens, »
H. H. Baronian, Maître Balthazar, »
V. Papazian, Santo, Paris 1920.
Raffi, Samouel, 2 vol., Paris, 1924.

VI

POLITIQUE

André Mandelstam, La Société des Nations et les Puissances, devant le Problème Arménien, Paris, 1926, p. 335.

» Le sort de l'Empire Ottoman, — Paris, p. 631.

Vicomte Bryce, Le traitement des Arméniens, dans l'Empire Ottoman, (1915—1916), p. 533.

Henri Morgenthau, Mémoires de l'ambassadeurs Morgenthau, Paris, 1919.

» Les faits les plus horribles de l'histoire, Paris, 1919, p. 16.

Johannes Lepsius, Les Massacres de l'Arménie, Préface par René Pinon, Payot et Cie, Paris 1919, p. 332.

» L'Arménie et l'Europe, Lausanne, 1896.

Aram Andonian, Documents officiels concernant les Massacres Arméniens, Paris, 1920 p. 168

Henry Barbey, Au pays de l'épouvante, l'Arménie martyre, Paris,

Les Massacres d'Arménie, Témoignages des victimes, Préface de G. Clémenceau, 1896, p. 263.

Edouard Driault, La question d'Orient, depuis ses origines jusque à nos jours, I tome, Paris, 1898, II tome (1918—1937), Paris, 1938.

Jean Pichon, Le partage de Proche-Orient, 1938, p. 382.

Pierre Quillard, Pour l'Arménie, Memoirs et Dossiers, 1902.

«Pro Armenia» Rédacteur en chef: Pierre Quillard, 1900—1908. Continué sous le titre: **Pour les Peuples d'Orient.** Directeurs F. de Pressensé et Victor Berard, 1912—1914.

René Pinon, Les supressions des Arméniens, Paris, 1916 p. 76.

Arnold J. Toynbée, Les Massacres Arméniens. Préface par Lord Bryce. Lausanne - Paris, p. 158.

Dr. Harry Sturmer, Deux ans de guerre à Constantinople, Paris.

Poidebard, Role militaire des Arméniens sur le front de Caucase.

A. Krafft Bonard, Arménie, Justice et réparation. Genève.

George Caulis, La Ruine d'une Empire. p. 357.

Emile Doumergue, L'arménie, les massacre et la question d'Orient, 1916. p. 205.

Gener. G. Korganoff, La partcipation des arméniens à la guerre mondiale (1914—1918) Paris, 1927.

BIBLIOGRAPHY, IN ENGLISH, ABOUT ARMENIA AND THE ARMENIAN QUESTION

THE COUNTRY AND THE PEOPLE

«**Armenia, Travels and Studies**» By H. F. B. Lynch (Longman's Green & Co, London, 1901, 2 vols.)
«**Armenia and the Near East**» By Fritjoff Nansen (Allen & Unwin. 1927).
«**Turkish Armenia**» By Tozer (1881)
«**Notes from a Diary in Asiatic Russia**» By Warkworth (1898)
«**Transcaucasia and Ararat**» By Bryce (1896)
«**The Near East**» By Hogarth (1902)
«**The Church and the Eastern Empire**» By Tozer (1881)
«**The Armenians**» By Emily J. Robinson Frederick Printing Co. London.
«**Armenia past and present**» By W. Llew Williams, I. The Land and the People, II. Historical, III. The modern problem (London, 1917).
«**Travel and Politics in Armenia**» By Noel Buxton and Rev Harold Buxten, with an introduction by Viscount Bryce.
«**Round about Armenia**» The Record of a Journey Accross the Balkans, Through Turkey, the Caucasus and Persia, by E. A. Brayley Hodgets (London, 1917)
«**Armenia and the Armenians**» By Emily J. Robinson (pamphlet)
«**Impressions of Armenia**» By Lt. Col. the Hon. Walter Guiness.
«**The people of Armenia**» By Arshag Tchobanian.
«**The Children of the Illuminator**» By the Rev. Father Nicolaï Velimirovic D. D. (Armenian Bureau, London, 1918).

POLITICAL HISTORY

«**Life and adventures of Joseph Amin, 1726—1809**» By Himself (The Baptist Mission Press, Calcutta; 1918).
«**Six Prisons and two Revolutions**» By Oliver Baldwin.
«**Armenia and the War**» By A. P. Hagopian (Hodder & Stoughton, 1917),
«**Oppressed People and the League of Nations**» See chapiter V. section D.— by Noel Buxton and T. P. Conwil-Evans (J. M. Dent & Sons, 1922).

«Armenian's Charter» (An Appreciation of the Service of Armenians in the Allied Cause, London, 1918).
«The Repuplic of Armenia» By Mesrovb Seth (Calcutta, 1924).
«Tragedy of the Caucasus» By Mikael Varandian
«The Armenian Question in the American House of Representatives» A Speech by Lt. Col. Little of Kansas (The Armenian Bureau, London).
«Leavening the Levant» By Joseph K. Green D. D., Boston.
«Constantinople, the Solar Plexus of the War» By an Obscure Diplomatist.
«Transcaucasia and the Caspian» (Leaflet) Reprinted from the Globe.
"Armenians and Baku" (Leaflet) Reprinted from the Daily Telegraph.
«The Future of the Near East» By Col Sir Mark Sykes Bt.
«Two War years in Constantinople» By Dr. H. Stuermer, (London, 1917).
"The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire" Documents presented to Viscount Grey, with a Preface, by Viscount Bryce.
«Is it Peace» See page 254, Chapter on Treaty of Lausanne (London, 1924), by David Lloyd George.
"Germany, Turkey and Armenia" A Selection of Documents, (London 1917).
«Martyred Armenia» By Faiz El-Ghusseim, Bedouin Notable of Damascus, (London, 1917).
"The Armenian Trek" By C. R. Mcluer Stevens (Frederick Printing Co, London).
«The Tragedy of Armenia» By Henry Morgonthau.
«Crescent and Iron Cross» By E. F. Benson (London 1918).
«The Murderous Tyranny» By Arnold J. Toynbee.
«The Blackest page in Modern History By Herbert Adams Gibbons.
«The Path of Glory» By Joseph Hocking, (London 1917).
«From Turkish Toils» The Narrative of an Armenian Family's Escape. By Esther Meguerditchian (London, 1918).
«The Clean Figthing Turk, Yesterday, Today and Tomorrow»

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ դատի դիւանագիտական պատմութիւնը չափազանց հարուստ է: Մեր մեծաւոր Արեւելքը եւրոպական պետութեանց մրցակցութեան գլխաւոր թատրը կազմած էր անցեալ պատերազմին, իսկ Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքով մեծ ուժերու բախման վայրը կը հանդիսանար: Այդ պատճառով ալ Վեհաժողովներ, Դեսպանական խորհուրդներ, Ազգերու Դաշնակցութիւն, Հայասէրներու Լիկա լայնօրէն զբաղած են մեր դատով, եւ կնքուած են համապատասխան համաձայնութիւններ, միջազգային դաշնագրեր:

Պատերազմի շրջանին՝ զէնքին յանձնուած ըլլալով նոր կացութիւններ ստեղծելու պարտականութիւնը, դաշնագրերու անարժէք դառնալու մասին յանախ արտայայտութիւններ կ'ըլլան: Բայց եւ այնպէս խաղաղութեան շրջանին պետութիւնները դաշնագրերէն տարբեր միջոց մը գտած չեն՝ ճնդելու համար երկու եւ աւելի երկիրներու սահմաններն ու փոխյարաբերութիւնները:

Հայ Դատը ուսումնասիրելու ամենակարեւոր նամբան՝ մեզ հետ կապ ունեցող միջազգային դաշնագրերու ամբողջութեանը ծանօթանալն է:

Հայ Դատիպատմութիւնը, ըստ դաշնագրերու, երեք գլխաւոր շրջաններու կարելի է բաժնել.

Ա.— Բարենորոգումներու պահանջ.

Բ.— Հայաստան իբրեւ անկախ պետութիւն.

Գ.— Հայաստան անդամ Խ. Միութեան:

Ռուսերը արդի Հայաստանը առաջին անգամ պարսիկներէն գրաւելէ վերջ (Թիւրքմենչայի Դաշնագիր, 1828) սահմանակից դարձան Օսմանեան Կայսրութեան, եւ 1878ի պատերազմին է որ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16րդ յօդուածով «Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձնն կ'առնէ՝ Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պահանջուած բարեփոխումներն ու բարենորոգումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել»: Ռուսաստանի հանդէպ Օսմ. Կայսրութեան ունեցած այս յանձառութիւնը, քանի մը ամիս վերջ, Պերլինի Դաշնագրի 61րդ յօդուածով փոխանցուեցաւ Վեց Մեծ պետութիւններուն, որոնք բաւականացան յուշագրերով 1880ին եւ 1895ին Ապտիւլ Համիտին յիշեցնել Բարենորոգումներու անհրաժեշտութիւնը:

Հայ յեղափոխութեան խմորումի եւ պոռթկումի տեսակէտէն, Սան-Սթեֆանոյի եւ Պերլինի Դաշնագրով խոսացուած, բայց չգործադրուած Բարենորոգումները մեծ դեր կատարեցին։ Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ հայ եկեղեցական իշխանութիւններու խաղաղական աշխատանքը կազմեց Բարենորոգումներու պահանջը։

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին՝ 1908էն 1913, հայերը դադրեցան եւրոպական պետութեանց մօտ դիմումներ կատարելէ եւ ներքին պետական խողովակով արծարծեցին կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան պահանջը վեց նահանգներու մէջ։ Սակայն Ապդիւլ Համիտի յաջորդող Իթթիհատ-Թէրաքիի կառավարութիւնը եւս չկարողացաւ բարեկարգել երկիրը։ Պալքանեան պատերազմին Թուրքիա կորսնցուց եւրոպական վիլայէթները։ Այդ շրջանին հայ յեղափոխականները շարունակեցին մնալ օրինապահ տարր մը, բաւականանալով միայն վերարծարծել Բարենորոգումներու հարցը։ Միւս կողմէն, Ռուսասանի մէջ յանկարծ դադրեցաւ Դաշնակցութեան դէմ սկսուած հալածանքը։ Էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը կովկասեան փոխարքայի միջոցով դիմումներ կատարեց ցարին, նոյն ատեն արտասահմանի մէջ պատուիրակութիւն մը նշանակեց Պօղոս Փաշայի գլխաւորութեամբ։ Պոլսոյ դեսպանները յուշագրերով վերակենդանացուցին Պերլինի Դաշնագրին մոռցուած 61րդ յօդուածը եւ բանակցութիւններու սկսան կառավարութեան հետ։ Ի վերջոյ, 1914 Յունուար 26ին կնքուեցաւ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի եւ ռուս դեսպան Գուլկեւիչի միջեւ Բարենորոգումներու վերաբերմամբ համաձայնութիւն մը, որու հիման վրայ նշանակուեցան եւրոպացի քննիչներ՝ Հոֆ եւ Վեսթենենկ։ Ասոնք հազիւ Թուրքիա ժամանած՝ ծագեցաւ Եւրոպական Պատերազմը։ Օսմանեան բանակի վերակազմութիւնը անցած էր Գերմանիոյ ձեռքը, որու կողքին պատերազմի կը մտնէր իթթիհատական Թուրքիան։

Եւրոպական Պատերազմով փակուեցաւ Հայ Դատի Բարենորոգումներու շրջանը։ Տեղի ունեցան տեղահանութիւններ եւ մեծ վերիվայրումներ։ Հայերը կռուեցան Դաշնակիցներու կողքին, պատերազմի բոլոր ճակատներուն վրայ։ Ռուսասանի յեղափոխութիւնը եւ ցարական իշխանութեան տապալումը դիւրացուց կովկասեան երկիրներու, նաեւ Հայասանի անկախութիւնը։ Այս երկրորդ շրջանին է որ կնքուեցաւ, Սեւրի մէջ, Հայասանի համար կարեւորագոյն միջազգային դաշնագիրը։ Այս վերջինով ճանչցուեցաւ Միացեալ եւ Անկախ Հայասան մը, որուն սահմանները նշդուեցան, ըստ դաշնագրի տրամադրութեան, Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսընի կողմէ։

Ազգերու Դաշնակցութեան անզօրութիւնը առաջին անգամ ի

յայտ եկաւ Հայաստանի հարցին մէջ, երբ ռուսերուրֆ յարձակում մը բաժնեց այդ երկու երկիրներուն միջեւ Միջազգային Դաշնագրով մը անկախ ճանչցուած պետութեան մը հողերը, եւ Ազգ. Դաշնակցութիւնը բաւականացաւ բողոքներով:

Հայկական Հարցի երրորդ շրջանը կը սկսի անկախութեան կորուստէն վերջ: Թրքահայերու վերաբերմամբ կ'արծարծուի *ա.*— Ազգային Օճախի մը կազմութիւնը. *բ.*— Միջազգային փոխադարձութեան մը կնքումը՝ ապահովելու համար հայ գաղթականներու գոյեղումը Հայաստանի մէջ (Նանսէնի ծրագիր): Այս երկու ծրագիրներու շուրջ ալ Ազգ. Դաշնակցութիւնը որոշումներ տուաւ, բայց կարելի չեղաւ ապահովել անոնց գործադրութիւնը:

Իսկ խորհրդ. Միութեան տիրապետութեան տակ անցած Հայաստանը 1922ին անդամ եղաւ Անդրկովկասեան Դաշնակցային Միութեան, յետոյ՝ 1936ի խորհրդային նոր սահմանադրութեամբ՝ լուծուեցաւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Միութիւնը, եւ Հայաստան դարձաւ ուղղակի անդամ խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութեանց Միութեան:

Հայ Դատի ամբողջական պատկերը պիտի տեսնենք երբ պատմական շրջաններու ընթացքին կնքուած դաշնագրերու ուսումնասիրութեամբ:

Որեւէ ազգի ճակատագրին մէջ *հաւասարապէս* դեր կը կատարեն նոյն ազգին ոգեկան, նիւթական ոյժերը եւ արտաքին-քաղաքական ազդակները: Սխալ պիտի ըլլար անտեսել այդ երկու տարբեր ազդակները: Իրատես քաղաքականութիւնը այդ երկու ուժերուն համադրութիւնն է:

Ներկայ հատորի հրատարակութեամբ մեր ժողովուրդին յիշեցնելով իր ազգային իրաւունքները՝ հաւատացած ենք, որ Միջազգային Արդարադատութիւնը ի վերջոյ, առանց ցեղային գերակայութեան, պիտի ճանչնայ նաեւ փոքր ազգերու գոյութիւնը եւ պահանջները: Այդ տեսակէտէն նաեւ հայ ժողովուրդին ցուցադրելիք կորովը եւ վճռականութիւնը իրենց կատարելիք դերը ունին:

Հայաստանի վերաբերեալ դաշնագրերը մինչեւ այժմ առանձին հատորի մը մէջ ամփոփուած չէին: Լէօի «Հայոց Հարցի Վաւերագրերը» հատորը, լոյս տեսած 1915ին, ունի գլխաւորապէս Բարենորոգումներու վերաբերեալ փաստաթուղթեր. այդ թուականէն վերջն է, որ կրնուեցան մեզ շահագրգռող կարեւորագոյն դաշնագրերը. Վերջինիներուն մէկ մասը Ա. Աբեղեան հրատարակած է «Հայրենիք» ամսա-

գրի եւ «Վէմ»ի մէջ։ Մենք լայնօրէն օգտուեցանք այդ երկու գործերէն, Ա. Մանսէլէօդամի «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien»էն, ուրիշ օտար հրատարակութիւններէ, ապա «Ազատամարտ»ի, «Ճակատամարտ»ի եւ «Ցուսաբեր»ի հաւաքածոներէն։ Գլխաւորապէս առած ենք դաշնագրերը, յուշագրերը՝ մէկ հատորի մէջ տալ կարենալու համար. իսկ ուրիշ յարակից վաւերաթուղթեր վերապահած ենք յառաջիկային երկրորդ հատորի մը համար։

Օգտակար նկատեցինք նաեւ մեր այս գործին կցել մինչեւ այժմ հրատարակուած Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի մարդահամարը զանազան թուականներու։ Վիճակագրական այդ տախտակները ուրիշ մէկ պատկերն են մեր հայրենիքին եւ մեր ժողովուրդին կրած մեծ վերիվայրումներուն եւ ի վերջոյ անի տոկոսին, որ կը կազմէ մեր ցեղային հզօր կարողութիւնը։

Հայ Դատի վերաբերեալ հայ եւ օտար լեզուներով աղբիւրներու ցանկ մը կուտանք այս հատորով։ Մեր դատին ծանօթանալու համար կը յուսանք թէ ան կրնայ օգտակար դեր մը կատարել։

ԳԱԲՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՖՐԱՆՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ

(1807 Մայիս 4)

Ֆրանք-պարսկական միութեան դաշնագիր՝ կնքուած 4 Մայիս 1807 թ. Ֆինկենշտայնի մօտ, Նապոլէոնի բանակատեղիում։ Ստորագրել են՝ Ֆրանսայի լիազօր Մարէ, Պարսկաստանի լիազօր Ռիզա-Խան։

ԾՈԴ. 2 (Ֆրանսան երաշխաւորում է Պարսկաստանի հողի ամբողջութիւնը)։

ԾՈԴ. 3.— Ֆրանսացիների Ն. Կ. Մեծութիւնը ճանաչում է Վրաստանը իբրև օրինական սեփականութիւն Պարսկաստանի Ն. Կ. Մեծութեան։

ԾՈԴ. 4.— Նա (Ֆրանս. կայսրը) պարտաւորւում է ամէն ջանք թափել՝ ստիպելու, որ Ռուսաստանը պարպէ Վրաստանը և պարսկական հողը։

ԾՈԴ. 8.— Պարսկաստանի Ն. Մ. Կայսրը պարտաւորւում է իր կողմից խզել քաղաքական ու առևտրական բոլոր յարաբերութիւնները Անգլիայի հետ, անմիջապէս պատերազմ յայտարարել այդ պետութեան և անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել։

ԾՈԴ. 9.— Ամէն մի ուրիշ պատերազմի միջոցին, ուր որ Անգլիա և Ռուսաստանը միանաքար հանդէս կը գան Պարսկաստանի և Ֆրանսայի դէմ, Ֆրանսա և Պարսկաստան ևս նոյն կերպ դուրս պիտի գան նրանց դէմ...

ԿԻԼԻՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1813 ՀՈԿՏ. 12)

Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք, 1813 Հոկտեմբեր 12ին, Կիւլիստանի մէջ։ Ստորագրած են՝ Ռուսաստանի լիազօր Ռոտիշչեւ, Պարսկաստանի լիազօր Միրզա Ապտիւլ Հասան խան։

ԾՈԴ. 3.— Նորին Մեծութիւն Շահը... այսու հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ Ռուսաստանի կայսրութեան սեփականութիւն

կը կազմեն Ղարաբաղի և Գանձակի խանութիւնները, որոնք ներկայիս վերակազմուած են Ելիզաւետպոլի նահանգ անուան տակ։ Այլեւ Շեքի, Շիրվան, Դերբենդ, Ղուբա, Բագու խանութիւնները, ինչպէս նաեւ Թալիշի խանութեան այն հողամասերը, որոնք ներկայիս Ռուսաստանի կայսրութեան իշխանութեան տակ կը գտնուին։ Նմանապէս ամբողջ Դաղստանը, Վրաստանը, Շորագեալի նահանգի հետ միասին, Իմերթիան, Գուրիան, Մինգրելիան և Աբխազիան, այլեւ բոլոր այն կալուածներն ու հողերը, որ կը գտնուին ներկայիս հաստատուած սահմանի եւ կովկասեան գծի միջեւ, այս վերջինին ու Կասպից ծովին յարակից հողերու և ժողովուրդներու հետ միասին։

ԹԻՒՐՔՄԵՆՉԱՑԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1828 Փետր. 10/22)

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք. ստորագրած են՝ Ռուսաստանի կողմէ Պասկեւիչ և Օբրեզկով, Պարսկաստանի կողմէ Աբբաս-Միրզա։

ԳՕԴ. 3. Ն. Մ. Պարսից Շահը իր և իր ժառանգներու և յաջորդներու անունով Ռուսաստանի կայսրութեան կը զիջի, որպէս կատարեալ սեփականութիւն, Երևանի խանութիւնը, Արաքսէն այս կողմ և այն կողմ, այլեւ Նախիջեւանի խանութիւնը...

ԳՕԴ. 5.— Ն. Մ. Պարսից Շահը հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ վերոյիշեալ սահմանագծի և կովկասեան լեռնաշղթայի և Կասպից լճի միջև ինկած բոլոր հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպէս նաև այն կողմերը բնակող բոլոր վայրկատուն և այլ ժողովուրդներու հողերը յաւիտենապէս Ռուսաստանի կայսրութեան կը պատկանին։

ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

(1829 Սեպտ. 2/14)

Սուլթան Մահմուտի դահակալութեան շրջանին, Ռուսաստան պատերազմ յայտարարեց օսմ. պետութեան դէմ և յառաջացաւ մինչև Էրզրում և Ադրիանուպոլիս։ Օսմ. Պետութեան կողմէ Սաորք էֆ. Ապտիւլքատէր պէյ և Աքիֆ էֆ. Ադրիանուպոլիսի մէջ 1829ին ռուսերու հետ կնքեցին դաշինք մը, որով Ցունաստան ստացաւ իր անկախութիւնը։ Ռուսերը պարպեցին Էրզրումը, բայց իրենց երկրին կցեցին Անապան, Փոթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը շրջակայ գիւղերով։

Էրզրումի հայութեան մեծամասնութիւնը այս Թուականին մեկնեցաւ ռուսաց բանակին հետ եւ հաստատուեցաւ Ախալքալաքի շրջանը։

ՍԱՆ-ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 Փետր. 19)

Ռուս-թրքական հաշտութեան դաշնագիր՝ կնքուած 19 Փետրուար 1878ին Սան-Սթեֆանոյի մէջ։ Ռուսաստանի լիազօրներ՝ Իկնատիեւ և Նելիտով, Թուրքիոյ լիազօրներ՝ Սաֆվեթ և Սաատուլլահ.

ԳՕԴ. 16.— Նկատելով, որ ռուսական զօրաց Հայաստանի մէջ գրաւած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկնիլը կրնայ կռիւներու և երկու տէրութեանց՝ բարեկամական յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ տալ, Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնէ՝ հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պէտքերու պահանջած բարւոքումները և բարենորոգումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել և քիւրտերուն ու չէրքեզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել։

ԳՕԴ. 19.— Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Թուրքիոյ ֆինանսական դժուարութիւնները և համակերպելով Ն. Վ. Սուլթանի ցանկութեան, համաձայն է, որ նախորդ յօդուածի մէջ հաշուուած գումարներու մեծ մասին հատուցումը փոխարինուի հետեւեալ հողային զիջումներով... Բ) Արտահանը, Կարսը, Պաթումը, Պայազիտը և մինչև Սողանլուխ տարածուող հողամասը...

ԱՆԳԼԵՒՌՈՒՍ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ)

(1878 Մայիս 18/30)

Անգլեռուսական համաձայնութիւն մը կը կնքուի 18/30 Մայիս 1878ին Լոնտոնի մէջ։ Ռուսաստանի լիազօր՝ Շուվալով, Մեծն Բրիտանիոյ լիազօր՝ Սալզպըրի։

ԳՕԴ. 7.— Սան-Սթեֆանոյի նախնական դաշնագրով Հայաստանի մասին տրուած խոստումը պէտք չէ որ բացառապէս Ռուսաստանին վերաբերի, այլ նաեւ Անգլիային։

ԳՕԴ, 10.— Ինչ կը վերաբերի Ալաշկերտի հովիտին և Բայազիտ քաղաքին՝ որովհետև այդ հովիտը հանդիսանում է տրանզիտային մեծ ճանապարհ դէպի Պարսկաստան և ահագին նշանակու-

թիւն ունի տաճիկների աչքում, ուստի Ն. Վ. կայսրը համաձայնում է սրանց վերադարձնել այն։

ՅՕԴ. 11.— Բրիտանիոյ Նորին Մեծ. կառավարութիւնը, համաձայնելով վէճի առարկայ չդարձնել Ռուսաստանի Կայսերցանկութիւնը՝ ձեռք բերելու Բաթում նաւահանգիստը և պահպանելու իր նուաճումները Հայաստանում, իրենից չի ծածկում, թէ ռուսական սահմանի այդ ընդարձակման հետևանքով կարող են ապագային հաւանօրէն Ասիայի տաճիկ բնակչութեան հանգստին սպառնացող լուրջ վտանգներ ծագել։ Ն. Վ. կառավարութիւնը այն կարծիքին է, թէ այդ վտանգից օսմանեան կայսրութիւնը պաշտպանելու պարտականութիւնը, որ ընկնում է մասնաւորապէս Անգլիայի վրայ, հնարաւոր է իրագործել՝ առանց մի նոր պատերազմի ազէտին ենթարկելու Եւրոպան։

Միևնոյն ժամանակ, թագուհու կառավարութիւնը ի գիտութիւն է առնում Նորին Կայսր. Մեծ. կողմից տրուած հաւաստիացումներն այն մասին, թէ Ռուսաստանի սահմանը ապագային պիտի չընդարձակուի Ասիական Տաճկաստանի ուղղութեամբ։

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻԱՑԻ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՄԻՋԵՒ

(1878 Յունիս 4 Ն. Տ.)

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը և Նորին Մեծութիւն Մեծն Բրիտանիայի և Իրլանտիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի Կայսրուհին, փոխադարձաբար ցանկութիւն ունենալով ընդլայնելու և հաստատելու բարեկամութեան այն կապերը, որոնք բարեբախտաբար գոյութիւն ունին երկու կայսրութիւններու միջև, որոշեցին կազմել պաշտպանողական դաշնակցութեան դաշնագիր մը, որ նպատակ ունի ապահովելու ապագային Նորին Մեծութեան Սուլթանին հողերը Ասիայի մէջ։

Նոցին Մեծութիւնները առ այս ընտրեցին և նշանակեցին իրենց հետեւեալ լիազօրները.

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը՝ Նորին Գերազանցութիւն Սավֆեթ-փաշային, Նորին Կայսերական Մեծութեան արտաքին գործերու նախարարին.

Եւ Նորին Մեծութիւն Մեծ Բրիտանիոյ և Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի Կայսրուհին՝ Մեծաշուք Աուստէն Հէնրի Լէյըրդին, Նորին Մեծութեան արտակարգ և լիազօր դեսպանին Բ. Դրան մօտ.

Որոնք փոխանակելէ վերջ իրենց լիազօրութիւնները պատշաճաւորէն և ըստ օրինի՝ ընդունած են հետեւեալ յօդուածները.

ԳՕՂ. 1.— Եթէ Ռուսաստանը, իր ձեռքը պահելով Պաթումը, Արտահանը, Կարսը կամ ասոնցմէ մէկը, այսուհետեւ որեւէ տեղ փորձ ընէ տիրելու Ասիոյ մէջ Ն. Վ. Սուլթանի ունեցած երկիրներէն որեւէ մէկ մասին, որոնք խաղաղութեան վերջնական դաշնագրով պիտի որոշուին, այն ժամանակ Անգլիան կը պարտաւորուի միանալ Ն. Վ. Սուլթանի հետ, զէնքի ուժով այդ երկիրները պաշտպանելու համար։

Ի փոխարինութիւն՝ Ն. Վ. Սուլթանը կը խոստանայ Անգլիային՝ մտցնել անհրաժեշտ բարենորոգումները, որոնք յետոյ մանրամասնաբար, պիտի որոշուին երկու պետութիւններու միջեւ և որոնք նպատակ ունին Բ. Դրան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակներու բարւոք վարչութիւնը եւ պաշտպանութիւնը խնդրոյ առարկայ երկիրներուն մէջ, եւ որպէսզի Անգլիան իր պարտականութիւնը կատարելու համար հարկաւոր եղած միջոցներն ապահովէ, Ն. Վ. Սուլթանը հաւանութիւն կուտայ նոյնպէս, որ Կիպրոս կղզին գրաւուի եւ կառավարուի Անգլիոյ կողմէն։

ԳՕՂ. 2.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի վաւերացուի եւ վաւերացուած օրինակներու փոխանակութիւնը տեղի պիտի ունենայ ամսուան մը ընթացքին ու եթէ հնար է՝ նաեւ աւելի կանուխ։ Ի հաստատութիւն որու երկու կողմերու լիազօրները ստորագրեցին այս դաշնագիրը եւ իրենց կնիքները դրին։

Ստորգր. ՍԱՎՖԹ

Ա. Հ. ԼԷՅԷՐԴ

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Արձ. No 12

Նիստ Յուլիսի 4 (Ն. Տ.) 1878

Լորդ Սալսբիւրի 1) այն ժամանակ առաջարկում է զբաղուել Սան Ստեֆանոյի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով, որ վերաբերում է Հայաստանին։ Նորին գերազանցութիւնը պատրաստ էր ընդունելու այդ յօդուածի վերջին երեք տողերը, որոնք վերաբերում են հայերին տրուելիք բարենորոգումներին, եթէ վեհաժողովն ընդունէր ջնջել այդ յօդուածի առաջին երեք տողերը,

1) Անգլիոյ լիազօր

որոնց նայած, կարծես, ռուսական զօրքի հեռանալը կախուած է այս բարենորոգումները Բ. Դրան ձեռքով մտցնելուց։ Եթէ ոչ՝ լորդ Սալսբիւրին մի ուրիշ նիստում պիտի առաջարկէ յատկապէս հայերի համար պատրաստուած մի յօդուած։

Կոմս Շուվալով 1) առանց պնդելու, որ այս հարցը ենթարկուի վիճաբանութեան, որի համար ինքը բոլորովին պատրաստ չէ այսօր, վախ է յայտնում սակայն, որ ռուսական զօրքերի հեռանալը, եթէ տեղի ունենայ նախ քան խոստացուած բարենորոգումների ներմուծումը, կարող է լուրջ անկարգութիւնների ազդանշան դառնալ, և խնդրում է բոլոր դիտողութիւնները յետաձգել մինչեւ այն վայրկեանը, ուր Վեհաժողովը լրիւ կերպով կը զբաղուի Հայաստանի հարցով։

Արձ. No 14

Նիստ 5 Յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Վեհաժողովն անցնում է 16րդ յօդուածին, որ վերաբերում է հայերին, և որի մասին հարց եղաւ անցեալ նիստերից մէկում։

Այս առարկայի մասին լորդ Սալսբիւրի մի առաջարկ բերեց, որ բաժանուեց բոլոր լիազօրներին։ Նորին գերազանցութիւնը պահանջում է 16րդ յօդուածի առաջին տողերի ջնջումը մինչեւ «pays» (երկիր) բառը և ցանկանում է աւելացնել հետեւեալ նախադասութիւնը.

«Նա 2) բացի դրանից համաձայնութիւն կը կայացնէ վեց ուրիշ ստորագրող պետութիւնների հետ այս պարտաւորութեան նշանակութեան և նրա գործադրութեան համար անհրաժեշտ միջոցների մասին»։

Նորին գերազանցութիւնը յարում է, թէ հայոց շահերը պէտք է որ պաշտպանուեն, և իր առաջարկութեան նպատակն է յոյսեր տալ նրանց թէ անմիջական բարեփոխումների կատարման և թէ միանգամայն այս բարեփոխումների ընդարձակման մասին ապագայում։

Կարաթէոդորի փաշան 3) ընդունում է, որ վերջին պատերազմի ժամանակ ըմբոստ ցեղերը լուրջ անկարգութիւններ առաջ բերին, բայց Բ. Դուռը, երբ տեղեկութիւններ առաւ, իսկոյն միջոցների դիմեց այդ անկարգութիւններին վերջ տալու համար։ Լորդ Սալսբիւրի առաջարկութիւնը թւում է թէ նկատի ունի ապագայում ձեռք առնուելիք նոր միջոցներ։ Կարաթէոդորի փա-

---

1) Ռուսիոյ լիազօր։— 2) Բ. Դուռը

3) Թիւրքական լիազօր

չան կը ցանկար, որ ի նկատի առնուէին այն կարգադրութիւնները, որ Բ. Դուռն արդէն սկսել է, եւ որ յօդուածին աւելացուէին հետեւեալ խօսքերը. «Բ. Դուռը պէտք հաղորդէ վեց պետութիւններին արդիւնքն այն միջոցների, որոնք արդէն ձեռք են առնուած այս ուղղութեամբ»: Այս յաւելումը թէ գոհացում պիտի տար Օսմանեան կառավարութեան և թէ պիտի լրացնէր անգլիական լիազօրների ներկայացրած բանաձեւի իմաստը:

Կոմս Շուվալովը գերադասում է լորդ Սօլսբիւրիի խմբագրութիւնը: Եթէ Բ. Դուռը միջոցներ է ընդունել եւ նրանց գործադրութեան մէջ չէ դրել, անօգուտ է յիշատակել դրանց:

Նախագահը 1) նկատել է տալիս թէ գուցէ դժուար լինի զըլպողական միջոցներ գործ դնել անկախ ցեղերի դէմ, և Նորին պայծառափայլութիւնը կասկած է յայտնում Սօլսբիւրիի առաջարկած յօդուածի գործնական ոյժի մասին:

Կարաթէոդորի փաշան պնդում է իր առաջարկած յաւելման վրայ: Լորդ Սօլսբիւրին խնդրում է յետաձգել վիճաբանութիւնը, որպէսզի ինքը ժամանակ ունենայ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նախնական բնագրի մէջ:

Հարցը յետաձգւում է մի մերձաւոր նիստի:

Արձ. № 15

Նիստ 8 Յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Ձեռնամուխ լինելով օրակարգի հետեւեալ կէտին, Նախագահը նկատում է, որ լորդ Սօլսբիւրին յանձն էր առել ներկայացնել վեհաժողովին օսմանեան լիազօրների հետ կայացնելիք համաձայնութեան արդիւնքը հայերին վերաբերեալ 16րդ յօդուածի խըմբագրութեան մասին:

Լորդ Սօլսբիւրին կարդում է խմբագրութիւնը, որ կայացած է Մեծն Բրիտանիայի և Թիւրքիայի լիազօրների համաձայնութեամբ:

---

1) Իշխան Բիսմարկ

ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԻԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 ՅՈՒԼԻՍ 1/13)

Լիազօրներ Ռուսաստանի կողմէ՝ Կորչակով, Շուվալով և Ուբրի, Գերմանիոյ՝ Պիսմարք, Պիւլով, Հոհենլոհէ, Աւստրահունգարիոյ՝ Անդրաշի, Կարոլի և Հայմերլէ, Ֆրանսայի՝ Վադդինկտոն, Սէն-Վալիէ եւ Դեպրէ, Մեծն Բրիտանիոյ՝ Պիկոնսֆիլտ, Սալիսպերի եւ Ռոսսէլ, Իտալիոյ՝ Կորտի եւ Լոնէյ, Թուրքիոյ՝ Գարաթէոդորի փաշա, Մուհամմէտ Ալի փաշա եւ Սաատուլլահ պէյ։

(ՅՈԴ. 1—57.— Կը վերաբերին Պուլկարիային, Արեւելեան Ռումելիին, Պոսնահերսէքին, Գարատաղին, Սերպիային, Ռումանիային եւայլն)։

ՅՈԴ, 58.— Բ. Դուռը Ռուսաստանի կառավարութեան կը զիջի Ասիոյ մէջ՝ Արտահանի, Կարսի և Պաթումի հողամասերը, վերջինի նաւահանգիստով, այլ եւ այն բոլոր հողամասերը, որ կը տարածուին ռուս-տաճկական նախկին սահմանի եւ հետեւեալ սահմանագծային հողաշերտի միջեւ (Ճորոխ-Բարդուս-Արաքսգիծ)։

ՅՈԴ. 59.— Ն. Մեծ. Ռուսաստանի Կայսրը կը յայտարարէ, թէ իր մտադրութիւնը՝ Պաթումը դարձնել ազատ նաւահանգիստ՝ ըստ նախկինին առեւտրական է։

ՅՈԴ. 60.— Ալաշկերտի հովիտը եւ Պայազիտ քաղաքը, որ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 19րդ յօդուածով Ռուսաստանին զիջուած են, կը վերադարձուին Տաճկաստանին։

ՅՈԴ. 61.— Բ. Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղման իրականացնել այն բարենորոգումները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել չէրքէզներու եւ քիւրտերու դէմ։ Այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պէտք է ծանուցանէ տէրութեանց, որոնք անոնց գործադրութեան պէտք է հսկեն։

ՅՈԴ. 62.— Քանի որ Բ. Դուռը հաստատ մտադրութիւն յայտնած է պաշտպանելու կրօնական ազատութիւնը ամենայայտ իմաստով, ուստի եւ դաշնադիր կողմերը այդ կամաւոր յայտարարութիւնը կ'առնեն ի տեղեկութիւն։

Օսմ. կայսրութեան ոչ մէկ մասին մէջ կարելի չէ դաւանական տարբերութիւնը առիթ տալ, որ որեւէ մէկը զրկուի իրաւունք ունենալէ, եւ կամ չճանչցուի անոր այդ իրաւունքը բոլոր այն բաներուն մէջ, որ կը վերաբերին քաղաքացիական ու քաղաքական իրաւունքներէն օգտուելուն, հանրային պաշտօններ

ընդունելուն, պաշտօնական զբաղումներուն եւ վարձատրութեան եւ կամ այլեւայլ ազատ զբաղումներ եւ արհեստներ ունենալուն...

ՅՕԴ. 63.— 1856 *Մարտ* 30*ի Փարիզի դաշինքը և* 1871 *Մարտ* 13*ի դաշինքը կը պահեն իրենց ոյժը բոլոր այն որոշումներու սահմաններուն մէջ, որ չեն վերացուած եւ կամ չեն փոխուած վերոյիշեալ յօդուածներով...*

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԷՍԻ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՅԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ՀԱՅՈՑ Ի 21 ՅՈՒԼԻՍԻ 1878*)

Տեա՛րք Երեսփոխանք.

Ամիս մ՚առաջ սոյն այս պատկառելի ժողովին մէջ պատասխանելով հարցման մը, զոր ազգասէր ոմանք երեսփոխանք կ՚ուղղէին ինձ ազգային խնդրոյն նկատմամբ, եւրոպական տէրութեանց քով մեր ըրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունելութիւնը զկնի յառաջ բերելու, կ՚ըսէի ձեզի. «Ես չեմ միայն աշխատող, այլ իմ է բոլոր պատասխանատուութիւն»։

Դեռ ժամը չը հնչեց՝ ամբողջ այս պատասխանատուութեան. զի կրկին է նա. մին այսօր Հայոց այս մեծ ժողովին առջեւ, և միւսը ազգին առջեւ, յանցեալն, ի ներկայն և յապագայն, և պատմութեան առջեւ։

Այո՛, ես այս պատասխանատուութիւնը շատ աւելի ծանր ըզգացի քան զոր կրնաք երեւակայել, և չզգացի զայն միա՛յն ձեր առջեւ՝ որ այսօրուան ազգը կը ներկայացնէք, այլ և զգացի՛ զայն մեր Նախնեաց հոգիներուն ու յիշատակին առջեւ՝ որ կանգնեցին և որ պահեցին զՀայ ազգն ու զՀայաստան, և զգացի զայն այն անհամար Հայ սերունդներուն առջեւ՝ որք պիտի յաջորդեն մեր սերունդին։ Եթէ երկրորդն այս պատասխանատուութեանց շատ աւելի ծանր է ու ահեղ քան զառաջինը, ներեցէ՛ք ըսել հիմակուց, ես այդ պատասխանատուութենէն բնաւ չեմ վախնար. զի ամբողջապէ՛ս ունիմ պատասխանել, և խղճմտանքս անդորր է և զըւարթ։ Իսկ աւելի փափուկ է առաջին պատասխանատուութիւնս, այն՝ որ կոչեալ եմ այսօր կատարել ձեր առջեւ. և եթէ իմ բացատրութիւններս գոհ չընեն զձեզ, ուրիշ բան չը՛ մնար ինձ ընել,

---

*) Պաշտօնական հրատարակութիւն Պատրիարքարանի, հանդերձ Ֆրանսական թարգմանութեամբ. Կ. Պոլիս, 1878։

այլ պատմութեան դատաստանին ապաւինիլ, որուն ենթարկեալ ենք ամենքս ալ, և՛ ես, և՛ դուք, և՛ որք այս չրջապատէս դուրս կը խօսին և կը գրեն։

Եւ զայս ըսելով ո՛չ թէ բնաւ նուազ կ'ուզեմ զգալ ձեր դատելու իրաւունքն ու իշխանութիւնը, այլ զի յանուն ազգային պատկառելի չահուց, պէտք է նախամեծար համարիմ կրել դատապարտութիւն անիրաւ՝ նաեւ ազգիս կողմէն, քան թէ հրապարակել զամենայն։ Եւ եթէ ամէն տեսակ հալածանք, դատապարտութիւն, պատիժ և փորձութիւն յանձն չէի առած առաջին օրէն, զգուշացուցանելով զայս այն ամենէն և զիս միայն կէտ նպատակի ընծայելով, եթէ յանձն չէի առած զոհուիլ, ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկեցին յայս գործ։

Տեա՛ր երեսփոխանք,

Հայկական խնդիրը, իր արդի ձեւին մէջ ինքնիրմէ չծնաւ, այլ ընդհանուր Արեւելեան խնդիրէն ծագեցաւ։ Ահաւասիկ ինչպէս. Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր, մինչդեռ ո՛չ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիր կար, ո՛չ Պուլկարաց խընդիր քաղաքական ձեւով։ Հայաստանի Հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն. Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր. և ազգը անընդհատ տասը տարի, իր յանձնաժողովներովը, իր Քաղաքական ժողովներովը, իր Երեսփոխանական ժողովներովը, իր Պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձումը կը հայցէր Բարձրագոյն Դրնէն։ Ահա՛ այս էր միայն Հայոց խնդիրը։ Եկաւ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիրը և ապա Պուլկարիոյ խնդիրը։

Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեան խնդրոյն հետ ազգային ինքնօրինութեան խնդիրն ալ։ Այս գաւառները ապստամբութեան դրօշ պարզեցին իրենց օրինաւոր Տիրոջը դէմ։ Արիւնահեղութիւնը Եւրոպայի միջամտութիւնը հրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան մը դրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը յանուն քրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց։ Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պոլիս։ Ինչ ըրաւ Հայոց ազգը. օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը զոհ էին, որ Օսմանեան Տէրութեան ներքեւ էին. այլ իրենց վիճակէն դատպէս դժգոհ էին և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարւոքելու խօսքեր կ'ըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարւոքումը։

Ձեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, Տեարք երեսփոխանք, պատրաստ չկեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ դեսպանաց քով։ Այլ դեսպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին

բարւոքումը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ միայն Հէրսէք-Պօսնայի և Պուլկարաց խնդիրները։ Ասի անիրաւութիւն մըն էր միացեալ քրիստոնեայ ժողովրդոց, և ներեցէք ըսել, թերևս իմ սահմանէս քիչ մը դուրս ելլելով, օսմանեան կայսրութեան ալ քայքայումը կը պատրաստէր՝ ապստամբութիւնը քաջալերելով։

Օսմանեան կայսրութիւնը Դեսպանաժողովին այս որոշումը չընդունեց. եւ մեք Հայքս պատճառ չունէինք որ դժգոհէինք, տեսնելով Բ. Դուռը, որ կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր ընորհումներ ու բարեկարգութիւնք, որոց արդիւնքը պիտի ըլլար մանաւանդ աւելի դառնացում մեր վիճակին. զի տուրքերն աւելի մեր վրայ պիտի ծանրանային, ինչպէս նաեւ այն տարերքն՝ որոնցմով կը բաղկանայ յոռին այս երկրին կառավարութեան մէջ։ Այլ մեծագոյն չարիք մը ու աղէտք փրթաւ ընդհանուր երկրին վրայ. պատերազմը։ Օսմանեան կայսրութիւնը այս մեծ պատերազմէն առաջ իր զօրութիւնը գործածած էր Հէրսէք-Պօսնայի և Պուլկարիոյ ապստամբութեանց դէմ եւ կանոնաւոր պատերազմ մղելով երկու իշխանութեանց հետ՝ Գարատաղի ու Սերպիոյ՝ որոց օգնութեան կը սլանար ինչ որ պաշտօնական կերպարանք չունենալով Սլավ էր, ի լռութիւն դատապարտած էր անոնց զէնքերը։ Հուսկ ապա Պուլկարիոյ արդաւանդ դաշտերը եւ, աւա՜ղ, մեր այնքան ազգայնոց արեամբն ու քրտինքովն ողողեալ մեր Հայաստանի օրհնեալ դաշտերը անիծակուռ արհեստին քանդմանցն ու արհաւրաց տեսարան եղան։ Օսմանեան ազգը իր ցեղին յատուկ բնազդովն ոգեւորած՝ պահ մը ետ մղեց ահագին թշնամին և յապուշ կրթեց աշխարհ իր արիական դիմադրութեամբ ու վերջապէս տեղի տուաւ աւելի մեծ զօրութեան առջեւ, եւ Ռուսիոյ յաղթական բանակները մէկ կողմէն մինչեւ Հայաստանի մայրաքաղաքն եկան, եւ միւս կողմէն մինչեւ բոլոր Թուրքիոյ մայրաքաղաքն ի Պոլիս։ Ժամը հնչեց խաղաղութեան։ Երկու տէրութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Քըզանլըքի մէջ եւ ընդհանուր պայմաններն կնքեցան յԱդրիանուպոլիս։ Անմիջապէս պիտի սկսէր դաշնագրութեան բանակցութիւնը։

Ոչ ոք կարող է բուռն զօրութեան դէմ, մանաւանդ երբ բարոյական զօրութիւն միայն ունի. եւ ո՛վ ալ ըլլայ չկրնար փոխել եղելութեանց ընթացքը։ Մեծ խելք եւ մեծ հեռատեսութիւն պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բոլորովին, եւ անոր հետ նաեւ անձնիւր քրիստոնեայ ժողովուրդի գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէին։ Մէկ խօսքով վտանգն ակներեւ էր ինծի համար եւ ամենուն [illegible], որ Հայոց Ազգը պի-